

door Martijn de Rijk

Prof. dr. Jonathan Israel, winnaar van de Dr. A.H. Heinekenprijs voor Historische wetenschap 2008

Het beste fundament voor de democratie

Voor het eerst konden filosofen over de mensheid in zijn geheel denken. En ze kwamen met de radicale principes van gelijkheid en rechtvaardigheid. De historicus Jonathan Israel wil de Verlichting per se begrijpen, en werkt daarom al jarenlang door aan een reeks dikke boeken die de gaten moeten dichten in onze kennis over dit grote keerpunt in de geschiedenis. Niet alleen gaf hij een kersverse kijk op Spinoza, hij ontdekt steeds nieuwe radicalen. Over het verband tussen achttiende eeuws atheïsme en een diep gevoel voor rechtvaardigheid.

Historici zijn van nature wat lang van stof, maar zelfs onder hen wordt met verwondering gesproken over vakgenoot Jonathan I. Israel, die het ene boek na het andere lijkt te schrijven, en geen enkele komt onder de negenhonderd bladzijden. Bladzijden vol compacte geleerdheid. Hoe doet hij dat?

‘Veel boeken zijn te lang’, zegt hij, ‘en de mijne waarschijnlijk ook. Maar het kan niet anders. De Verlichting was een van de werkelijk grote keerpunten in de geschiedenis van de mensheid, en ik ben er van overtuigd dat de geschiedschrijving belangrijke kanten ervan heeft gemist. Het is absoluut noodzakelijk dat ik in hoofdlijnen een schets geef van wat er in feite toen gebeurd is.’

Als hoogleraar aan het Institute of Advanced Study in Princeton is Israel (1946) vrij van onderwijsverplichtingen en bestuurlijke sores, maar toch werkt hij voortdurend onder tijdsdruk. Hij geeft vaak lezingen, publiceert met grote regelmaat artikelen, en reist voor zijn onderzoek van hot naar her.

zeloot

Hij schrijft vast snel en zonder omzien. ‘Nee. Ik schrijf wel eerst heel snel een ruwe versie, maar dan begint het pas: dingen erbij, dingen er uit, wat wijzigen, nog eens overdenken, herschrijven, steeds weer, en nog eens, en nog eens.’

‘Als je begint, weet je niet alles. Ik was eerst echt *puzzled*. Ik begreep de Verlichting niet – dat was ook een van de belangrijkste redenen waarom ik me aan dit project gewaagd heb. Ik wilde het per se begrijpen. En dat

De moderne preoccupatie met identiteit is niet aan hem besteed

kan alleen door je er volledig op te werpen, jaar na jaar, in al die bibliotheken en archieven. Je bouwt het geleidelijk op. Met zo’n boek leer je anderen iets, maar jezelf ook.’

In de discussies over zijn boeken wordt het heilige moeten van Jonathan Israel nog wel eens teruggebracht tot dat van een atheïstische zeloot. Dat zal ook komen doordat die discussies deels samenvallen met een breder debat, waarin Verlichtingswaarden bikkelhoud tegenover die van de godsdienst worden gesteld. En Israel schrijft inderdaad met onverholen waardering over ongelovigheid in de zeventiende en achttiende eeuw. In het bijzonder roemt hij Spinoza (1632-77), de gezworen vijand van vrijwel ieder kerkgenootschap.

In vroeger werk leek hij er genuanceerder over te denken. In zijn geschiedenis van de joden tussen 1550 en 1750, die hij begin jaren tachtig schreef, noemt hij de zestiende-eeuwse kabbalist en mysticus Isaac Luria én Spinoza als de enige joden die onder de grote namen van

Jonathan Israel
foto Jussi Puikkonen

het vroeg-moderne Europa geteld kunnen worden. Tien jaar later, in zijn meesterwerk *The Dutch Republic*, schrijft Israel haast liefdevol over Erasmus' religieuze denkbeelden.

'Het zou treurig zijn als ik in de loop der tijd niet veranderd was, maar ik heb zeker nog steeds veel respect voor Erasmus. En trouwens ook voor religie, zolang die maar de nadruk legt op het moreel goede, op menslievendheid. Ik sympathiseer met iedereen die de wereld tot een beter oord wil maken.'

'Spinoza was trouwens ook heel positief over het christendom, althans het echte christendom. Alles wat

er na Jezus Christus kwam, te beginnen met de apostelen, beschouwde hij als corrumpering. Hij verafschuwde dogmatisch geloof. Het ging hem om wat iemand in feite doet, hoe hij zich gedraagt, en als je het zo bekijkt is er niet zo'n kloof tussen hem en Erasmus.'

Dat Spinoza een jood was, en een afvallige, is naar zijn zeggen geen motief geweest om zich zo op juist die filosoof te richten. In Israels persoonlijk leven is de joodse cultuur belangrijk, maar de moderne preoccupatie met identiteit is niet aan hem besteed. 'De enorme problemen en gevaren in de wereld waarin we nu leven, hebben niet direct iets met joodse kwesties van doen, ook al ziet de

president van Iran dat anders. In feite is dat een van de dingen die me in de Verlichting fascineren: het was de eerste keer dat filosofen in staat waren om over de mensheid in zijn geheel na te denken. Dat ze problemen zagen die iedereen aangingen. Dat vind ik echt een grootse prestatie van de Verlichting.'

Zolang religie maar de nadruk legt op menslievendheid

'Maar nog even over dat atheïsme. Toevallig lees ik net over iemand waar ik tot gisteren nooit van gehoord had. Dat is het mooie van dit onderzoek – je ontdekt steeds nieuwe radicalen. Deze keer is het Matthew Turner, een arts in Liverpool, aan het eind van de achttiende eeuw. Hij schreef onder valse naam atheïstische traktaten tegen de godsdienst. Hij was ook republikein, voorstander van de Amerikaanse Revolutie, en een van degenen die de eerste openbare bibliotheek hielpen oprichten in Liverpool, naast nog meer van zulke instellingen. En wat me nu zo intrigeert is het verband tussen dat atheïsme, het verwerpen van gevestigde instituten en meningen, en een heel sterk moreel bewustzijn, een heel diep gevoel voor rechtvaardigheid. Je ziet het bij al die radicale filosofen. Dat is een historische werkelijkheid die mensen liever niet erkennen. De geleerden ook niet, althans vroeger. Bewust of onbewust heeft men de neiging om dat verband onder de tafel te vegen. Ik wil dat het onder de aandacht komt.'

duivels plezier

In al zijn uitingen is steeds weer Israels bewondering voor de moed van zeventiende- en achttiende-eeuwse radicalen te herkennen. Een atheïst riskeerde met zijn overtuiging lijf en goed. Voor gematigde filosofen als Locke en Hume, die in de Angelsaksische wereld als de grootste denkers van de Verlichting worden gezien, heeft Israel minder waardering. Het is ook met duivels plezier dat hij vermeldt hoe onpopulair de Hollandse republiek wel was in Europa – omdat de vrouwen en kinderen zich daar zo vrij gedroegen, en de mensen op straat niet voor aristocraten opzagen. Hij raakte indertijd geïnteresseerd omdat het zo'n kleine republiek was die het tegen de Franse en Spaanse monarchieën durfde opnemen – een David onder zeventiende-eeuwse Goliaths. Het verwijst allemaal naar het democratisch sentiment, dat Israel eigen is, en het is naar zijn opvatting ook de kern van de radicale Verlichting.

'Het meest fundamentele principe', zegt hij, 'is gelijkheid. Gelijkheid en rechtvaardigheid. Voor de radicale Verlichting, om te beginnen met Spinoza, staat dat gelijkheidsbeginsel boven alles verheven. Dat was heel bedreigend voor de gematigde Verlichters. Voltaire bijvoorbeeld wilde het grauw er beslist buiten laten. Verlichting was wat hem betreft bedoeld voor de bovenlaag; en de maatschappelijke hiërarchie moest koste wat kost gehandhaafd blijven. De gematigde Verlichting kon de godsdienst niet missen, althans voor het lagere volk. De meeste godsdienst is nu eenmaal een onmisbare steun voor het idee dat iemand de baas moet zijn.'

panische angst

Zo lijkt het alsof Israel bij iedere gelegenheid niets anders dan de radicale Verlichting predikt, maar zijn boeken lezen niet zo. In *Radical Enlightenment; Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* wil hij aantonen hoe Spinoza het debat beheerste, maar al doende schildert hij zo overtuigend de talloze discussies, de heftigheid, en de intensiteit van de meningsverschillen, dat je begrip krijgt voor de panische angst van denkers die in al dat scherpe gefilosofeer en de steeds hoger oplopende onenigheid een grote bedreiging zagen voor de maatschappelijke orde, voor de toch al zo wankele bestaanszekerheid. En in *Enlightenment Contested; Philosophy, Modernity, and the Emancipation of man 1670-1752*, laat hij onder meer zien

Een atheïst riskeerde met zijn overtuiging lijf en goed

hoe in Frankrijk het fanatisme van een volkse religieuze beweging – het jansenisme – in feite de radicale Verlichting in de kaart speelt, en hoe in een gecompliceerd spel van wisselende machtskansen gepolariseerde maatschappelijke verhoudingen ontstaan die tot in de twintigste eeuw herkenbaar zullen blijven.

Zulke panorama's maken Israel tot een groot historicus. Maar in het kort zijn ze moeilijk na te vertellen. Dat strookt ook niet met zijn temperament. Israel is een strijdbaar mens. Hij zoekt de controverse op, in verleden en heden. Hij wordt vaak bekritiseerd om een onevenwichtigheid die in zijn boeken niet is terug te vinden, maar zijn vele korte geschriften en voordrachten bieden voer genoeg voor zijn critici.

‘Daar zit wel wat in’, zegt hij. ‘Dat is ook het probleem met onderwijs. Ik zal op een gegeven moment een samenvatting moeten schrijven, en dan moet je veel weglaten. Zo’n dik boek is de neerslag van een ontdekkingstocht. Die samenvattingen niet, lezingen ook niet – daarin moet je mensen alleen overtuigen.’

‘Maar hoe dan ook, mijn geschiedschrijving zal altijd provocerend zijn. Er zaten grote hiaten in de kijk op de Verlichting, dus je bent met een overzicht per definitie innovatief. Mensen zien dan hun denkbeelden aangetast, en dan krijg je kritiek. Dat moet ik maar accepteren.’

Men zegt dat Spinoza’s denken zo troostend kan zijn, en Israël is het daar grif mee eens. Het doet onwillekeurig denken aan de mysticus Luria, waar Israël ooit met zo veel respect over schreef. In een tijd van intense vervolging

Het gaat om radicale filosofen die de mensen wilden heropvoeden

gaf Luria een gecompliceerd maar sluitend beeld van de werkelijkheid, waarin het joodse volk met individuele daden het heil van de hele wereld zou kunnen redden. Alle ellende was ergens goed voor. Honderd jaar later bood Spinoza niet alleen de joden maar alle mensen een zinnige en voor iedereen gelijke band met het geheel.

‘We hebben het nodig om ons deel te voelen van een werkelijkheid die we een beetje begrijpen – die niet alleen maar angstaanjagend en ons totaal vreemd is. Dat is deel van de aantrekkelijkheid van Spinoza. Ik ken geen andere filosoof die zo coherent onze individuele verhouding tot de samenleving als geheel in verband brengt met hoe wij

Jonathan Israël studeerde geschiedenis in Cambridge en ging voor zijn promotieonderzoek naar Oxford. Aan het University College in Londen werd hij in 1985 als eerste niet-Nederlander hoogleraar Nederlandse Geschiedenis. Sinds 2001 is hij hoogleraar in Princeton.

In 2007 vervulde hij een fellowship bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Israël is lid van de British Academy en buitenlands lid van de KNAW. In 2003 was hij honorair hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, een jaar later werd hij, als een van de weinige niet-Nederlanders, benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw.

kennis verwerven, wat godsdienst is, waarom mensen godsdienstige ideeën hebben, en al die andere elementen die onze wereld bepalen.’

haast godsdienstig

Als je zegt dat dit haast godsdienstig klinkt moet hij lachen, maar ziet er geen kwaad in. ‘Het is een ten diepste samenhangend beeld van de wereld. En het is met zijn morele uitgangspunten het beste fundament voor de democratie. Het principe van gelijkheid en rechtvaardigheid. Daarom is de radicale Verlichting nog steeds zo essentieel voor ons. We zijn in de praktijk helemaal nog niet zo ver.’

‘Spinoza was overigens niet de enige die het zo zag. Ik erger me een beetje aan al die discussies rond mijn boek waarin steeds maar weer de nadruk op Spinoza komt te liggen. Hij was niet de enige figuur in de radicale Verlichting.’

Misschien is het de critici die zich daar aan bezondigen toch wel te vergeven. In *Radical Enlightenment* staat Spinoza nu eenmaal centraal. Maar dat boek is al van 2001. Inmiddels is Israël met zijn onderzoek al voorbij 1750. Zijn derde boek, over de radicale Verlichting tussen 1750 en 1790 is bijna af. ‘Alweer zo’n negenhonderd bladzijden,’ zegt hij verontschuldigend. Een vierde deel, dat tot 1820 gaat, komt er ook nog. Daarna resten alleen nog de samenvattingen.

kort en klein

Dezer dagen raakt hij in een gesprek eerder aan de praat over de Franse filosofen Diderot, d’Holbach of Helvetius, dan over Spinoza. Vooral Diderot, ook een zeer moedig man, maar aardiger dan Spinoza, zegt hij. Of Joseph Priestly, die godsgeloof en materialisme wist te combineren, en ternauwernood aan een menigte ontsnapte die zijn huis en laboratorium kort en klein sloeg uit woede over zijn steun aan de Amerikaanse Revolutie.

‘Ik kijk niet alle indexen na om te zien of er ergens iets over Spinoza gezegd wordt. Ik ben op zoek naar meer Matthew Turners – dat gaat het om. Radicale filosofen die de mensen wilden heropvoeden, zo dat ze de principes van tolerantie zouden accepteren, en individuele vrijheid, en gelijkheid tussen mannen en vrouwen en tussen de rassen. Daar schrijf ik die boeken voor.’